

Immanuel Wallerstein ile Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek

Yrd. Doç. Dr. Halil AYDINALP*

Özet

Wallerstein kapitalist dünya sistemini ve bu sistemin kurulmasına hizmet eden sosyal bilimleri sorgulayan çağdaş teorisyenlerdendir. Kapitalist sistemin önümüzdeki elli sene içinde yeni bir sisteme doğru evrileceğini öngören Wallerstein mevcut bilimsel paradigmayla istenir istikamette bir değişim yapılamayacağını, dolayısıyla bilgi yapılarının da değişmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Sosyal bilimler arasındaki ayrımların kalktığı ve gerektiğinde değer yargularının da işin içine katıldığı çok yönlü bir bilimsel etkinlik taraftarıdır. Wallerstein'in bu düşünceleri bu gün için sadece bir öngörüden ibaret olmasına rağmen, yine de modern bilimsel söylemin sorgulanmasına ve disiplinler arası ve karşılaştırmalı araştırmaların yaygınlık kazanmasına hizmet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Immanuel Wallerstein, kapitalist dünya sistemi, sosyal bilimler, dünya sistem analizi

Abstract

Wallerstein is a contemporary theorist who questions the capitalist world-system and the social sciences that serve the establishment of the capitalist system. Foreseeing that the capitalist system will evolve into a new system within the next fifty years, Wallerstein thinks that the prevailing scientific paradigm cannot bring a desired change, so according to him the scientific structures should also be changed for the sake of the establishment of a new system. He advocates the abolishment of the differentiations between the social sciences; and he also recommends a multi-directional scientific activity open to value judgments where necessary. Despite the fact that these arguments are just a foreseeing for the time being, Wallerstein's opinions help question the modern scientific discourse and serve the prevalence of inter-disciplinary and comparative studies.

Key Words: Immanuel Wallerstein, capitalist world-system, social sciences, world-system analyze.

Giriş

Bilgi ya da bilgelik daima vardı; modern bilim bilimsel faaliyeti daha sistematik ve deneysel hale getirmiştir. Günümüzde çok daha sistematik ve deneysel hale gelen modern bilim, tarihsel süreç içinde hep olageldiği gibi, sorgulanmaya devam edilmektedir. Immanuel Wallerstein kapitalist dünya ekonomisiyle bağlantılı olarak mevcut bilimsel anlayışı sorgulamaktadır. Kapitalist dünya sisteminin hoşnutsuzlukları bu sistemin gelişimine hizmet eden bilgi yapılarının sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir.

* M.Ü. İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

“Bilgi ve güç” yapılarıyla ilgili tartışmalar söz konusu olduğunda genelde modern rasyonel söylemi sorgulayan Michel Foucault ve Edward Said gibi isimler gündeme gelmekte, Wallerstein’a pek işaret edilmemektedir. Bilimsel olarak görülen söylemlerin bilgiyi üreten, kontrol eden, yönlendiren, merkezileştiren kural ve kurumlar tarafından kurulduğu ve ifade edildiği Foucault’ait düşünce ya da Said’e ait kültürel hegemonya öyküsünün bir parçası olarak oryantalizmin Batı tarafından Doğu’yu sömürmenin bir aracı olarak kullanıldığı fikri, aynı sertlikte olmasa da Wallerstein’da da vardır. Ancak bilgiyi yönlendiren egemen söylemden ziyade dünya sisteminin kendisine odaklanan Wallerstein, tarihsel olarak dünya sistemini analiz etmekte ve kapitalist dünya ekonomisi dediği bu sistemin daha çok hem açmazları, hem de gelecekteki yönelimleri üzerinde durmaktadır. Bu noktada mevcut sistemin bir başka sisteme evrilmesinin kaçınılmaz olduğunu düşünen Wallerstein; değer vermektense, adeta îmân edilen bilimsel paradigmanın da sorgulanması gerektiğini savunmaktadır. Dünya sisteminin geçiş aşamasında olduğu bir dönemde şu anki bilimsel sınır ve kalıplar yaratıcılığı öldürmekte; bilim insanları adeta kendi çizdikleri sınırlar içinde hapsolmektedir.

Bilim için pozitivistimin vazgeçilmez bir şart olduğu yerleşik anlayışına savaş açmış görünen Wallerstein’ın, sosyoloji ve değerler arasındaki 1950’lerden itibaren, hatta daha da gerilere giderek Durkheim’in sosyoloji ve felsefeyle ilgili düşüncelerinden başlayarak devam eden teorik tartışmalardan ziyade, doğrudan kendi tespitlerine geçtiği dikkat çekmektedir. Wallerstein sosyal bilimlerle ilgili metodik tartışmalar yapmak niyetinde değildir aslında; bir dünya sistemi içinde bilgi yapıları önemli olduğu ve gelecek dönemi de yine bilgi yapıları kuracağı için sosyal bilimlerle ilgilenmektedir.

Akademik gelişim sürecine bakıldığında, Wallerstein’ın, öncelikle Amerikan siyaset kültüründe katı anti-komünist eğilimleriyle dikkat çeken McCarthyizm konusu tarafından cezp edildiği görülmektedir. İlerleyen dönemde ise, lise çağlarından beri dikkatini çeken sömürgecilik karşıtı hareketlere ilgi duymaya başlamıştır. Önce Hindistan’daki anti-kolonyal hareketlere ilgi duyarken bu ilgi, özellikle 1951 ve 1952’de Senegal’de katıldığı gençlik kongrelerinden sonra Afrika’ya kaymıştır. Nitekim Gana ve Ivory adalarında ulusal hareketlerin yükselmesinde gönüllü kuruluşların rolüyle ilgili teziyle 1959’da doktora derecesini almıştır. 1970’lerin başına kadar Afrika’ya olan ilgisi devam eden Wallerstein, 1970 sonrası dönemde “Dünya Sistem Analizi” adını verdiği yaklaşımla dünyaya bakmaya başlamış, artık analiz biriminin bir dünya sistemi şeklinde değiştirilmesi gerektiğini öngören yazılar yazmıştır. Bu önemli entelektüel dönüşüm sosyal bilimler arasındaki idiyografik ve nomotetik¹ ayırımların anlamsızlığı ve sosyal bilimler arasındaki bölünmelerin yapaylığı üzerinde odaklanarak devam etmiştir.²

¹ İdiyografik yoruma dayalı, nomotetik deneysel anlamında kullanılmıştır.

² Wallerstein Almanya’dan Amerika’ya göç eden bir ailenin çocuğu olarak 28 Eylül 1930’da New York’ta dünyaya gelmiştir. Columbia Üniversitesi’nden 1951’de lisans, 1954’te yüksek lisans ve

Wallerstein'a ait yaklaşımlar sadece kendi yazdığı eserlerle sınırlı kalmamış; kurucusu olduğu Fernand Braudel Enstitüsü bünyesinde yapılan araştırma ve yayınlarla da, kurumsal temsil ve ifade inkânı bulmuştur.

Küresel kapitalizm konusundaki tenkitleriyle Noam Chomsky ve Pierre Bourdieu ile birlikte küreselleşme karşıtı hareketlerin gözdesi haline gelen Wallerstein'in fikirleri Karl Marx ve Fransız tarihçi Fernand Braudel'in etkisi altına şekillenmiştir. Global politika içinde ekonömik faktörlerin önemine işaret etmesi; toplumları iktisadî faaliyetlere göre tanımlaması ve sermaye, emek, pazar, artı değer eksenindeki ekonomik tanımlamalar Marx'ın etkisini gösterirken, Wallerstein, özellikle 1400'ler ile 1800'ler arasında Avrupa'daki ekonomik değişim ağlarının siyasi etkilerine odaklanan Fernand Braudel'den de etkilenmiştir. Wallerstein üzerindeki bir üçüncü etki merkez, çevre, yarı çevre kavramlarını aldığı Bağımlılık Okulu'dur. Bu etkilere sömürgecilik sonrası dönem bağımsızlık hareketleri ve Afrika'yla ilgili kendi eserleri de eklenebilir. Bilgi yapıları konusunda "karmaşıklık" ve "kaos" incelemeleri tarafından cezp edilen Wallerstein özellikle fiziksel kimya ve statik mekanik profesörü Ilya Prigogine'den etkilenmiş görünmektedir. Yine entelektüel kimliğiyle ideolojisi iç içe olan Wallerstein, kendi düşünsel gelişiminde 1968 dünya devrim hareketlerinin de önemli bir role sahip olduğunu kabul etmektedir.³

Wallerstein mevcut bilimsel paradigmanın dışında şeyler söylediği; kapitalist sisteme dışarıdan baktığı; sadece tarihsel sosyoloji yapmayıp, kesin tarih vererek dünya sistemiyle ilgili öngörülerde bulunduğu; eserleri pek çok dile çevrilerek düşünceleri evrensel ölçekte tartışıldığı; bilimsel ve ideolojik kimliğini bütünsel bir yapı olarak sunmaktan çekinmemesine rağmen ideolojik olmaktan öte fikirlerinin kabul gördüğü ve küresel sistemin nasıl işlediğini farklı bir şekilde yorumladığı için üzerinde durulması gereken bir sosyologdur. Buna karşın yaklaşımlarıyla ilgili, özellikle Dünya Sistem Analizi'yle ilgili birkaç makale dışında, kendisi hak ettiği ölçüde incelenmemekte; sosyal bilimlerle ilgili iddiaları yeterince tartışılmamaktadır. Bu anlamda, makalemiz, Wallerstein'in özellikle sosyal bilimlerle ilgili düşüncelerini, yine kendisinin temel fikirlerinden hareketle ele almayı, düşüncelerini tartışmaya açmayı amaçlamaktadır.

1959'da doktora derecelerini almıştır. Colombia, McGill ve Binghamton Üniversitelerinde görev yapan Wallerstein 1973'te Afrika Araştırmaları Merkezi'nin, 1994-1998 arasında Uluslararası Sosyoloji Derneği'nin, 2005'e kadar da Fernand Braudel Enstitüsü'nün başkanlığını yapmıştır. Kendisi halen Yale Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde kıdemli profesör olarak çalışmaya devam etmektedir. Daha detaylı bilgi için bk. Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, New Press, 2000, ss.12vd.

³ bk. Ankie Hoogvelt-Michel Kenny-Randall Germain, "Conversations with Castells, Cox and Wallerstein", *New Political Economy*, IV/3 (1999), ss.400 vd.

1. Dünya Sistem Analizi'nden Sosyal Bilimlere

Immanuel Wallerstein'in bilim dünyasına adını dünya sistemleri analizi ile duyurduğu bir gerçektir. 1974 yılında ilk cildini yayınladığı "Modern Dünya Sistemi"⁴ adlı eseriyle ilk defa dünya kamuoyunun ilgi odağı olan Wallerstein, o tarihten bu yana, kendisinin "Dünya Sistem Analizi" şeklinde ifade etmeyi uygun bulduğu yaklaşımın hem kurucusu, hem de savunucusu olmuştur. Kendisi bu gün de yaklaşımının deneysel temellerini genişleterek, özellikle kurucusu olduğu Fernand Braudel Enstitüsü'nde yapılan çalışmalarla aynı doğrultuda ilerlemeye devam etmektedir.

Wallerstein 1970'ler boyunca Dünya Sistem Analizi'ni sosyal bilimlerde var olan kalkınmacılık ve modernizasyon düşüncelerinin bir eleştirisi olarak sunmuştur. Özellikle 1968 devriminin etkisiyle Dünya Sistem Analizi "ABD'nin hegemonek dünya görüşünün dünya sosyal bilimindeki karşılığı olan ideolojikleştirilmiş pozitivizme ve sahte apolitizme karşı" geniş tepkinin adı olarak doğmuş; yaklaşıma ilgi duyanlar Dünya Sistem Analizi'ni XIX. yüzyıl sosyal biliminden tam anlamıyla olmasa da, derin bir kopuşun adı olarak algılamışlardır.⁵

Dünya Sistem Analizi, en genel manada, ulusal/yerel/tekil tarihçiliğin yetersizliğini savunan ve dünya çapında tarihsel ölçekte analizlere önem vererek ulusal/yerel/tekil olanın tahlil edilmesi gerektiğini savunan yaklaşımın adıdır. Dünya Sistem Analizi, tarihsel gerçekliğe sadece sistematik değil, sistemik bir şekilde bakar; yani tekilden çok bütünle ilgilenir ve tümelden tikele doğru giden bir bakış açısına sahiptir. Wallerstein'a göre yerel/tekil olandan hareketle bütünü göz ardı ederek yapılan analizler gerçeği aydınlatmada yeterli olamazlar. Afrika'da uluslaşma sorunuyla ilgili araştırmalarında bu gerçeği fark eden Wallerstein, örneğin Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde meydana gelen modernleşme ya da uluslaşma tiplerinin dünyanın diğer bölgelerinde de benzer şekilde vuku bulacağı düşüncesini hamaset olarak yorumlamaktadır.⁶ İlk bakışta basit metodik bir tercih gibi görünen bu değerlendirme tarzı sosyal bilimler için aslında son derece önemli açılımlar sağlamıştır. Doğunun kültürel özelliklerinin kapitalizm ve sanayileşmeye engel teşkil ettiği şeklinde yapılan değerlendirmelerin dünya çapında ve sistemik olarak tahlil edilmesini önermesi veya kapitalizmin Batı'da gelişmesini, orada var olduğu farz edilen dahilî ve oranın özüne ait üstün niteliklerin varlığı ile değil; tarihsel bir takım şartlarla açıklanması, bu analiz tarzının iki

⁴ Bu eserler Bakış Yayınları tarafından 2 cilt halinde Türkçe'ye kazandırılmıştır, bk. Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi I, Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*, İstanbul 2004.

⁵ Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek*, İstanbul 1999, s.369.

⁶ Anand Kumar-Frank Welz, "Culture in the World-System: An Interview with Immanuel Wallerstein", *Social Identities*, VII/2 (2001), s.229.

tipik örneğidir.⁷

Wallerstein Dünya Sistem Analizi'ni bir dünya sistemleri perspektifinin tamamlayıcı unsuru olarak yorumlamaktadır. Bu analiz tarzının sosyal bilimlere temel üç noktada zenginlik kattığı söylenebilir: İlki ve en açık olanı, toplumsal davranışları açıklama ve anlamlandırmada uygun "analiz biriminin" bir "dünya sistemi" olduğudur. Burada bir makro/mikro veya ulusal/yerel bütünün ne kadarı dünya sistemleri tarafından analiz edilir sorusu akla gelmektedir. Ancak Wallerstein'e göre buradaki soru(n) sahtedir. Değerlendirmenin sınırlarını bakış açısı belirler. Bazen bir toplum, bazen de bir ulus devlet dünya sisteminin sınırlarını belirleyebilir.⁸ İkinci temel zenginlik alanı "dünya sisteminin uzaysal niteliğinin birbiriyle ilişki içinde olan zamansal karşılığı" şeklinde tanımlanan "uzun süre" (Wallerstein "Longue durée" kavramını Fernand Braudel'den almıştır) kavramıdır. Zaman ve mekân kavramının değerlendirmelerde temel değişken olarak ele alınmasının sonuçları vardır: Dünya sistemleri tarihsel sistemler olup başlangıçları, güçlü oldukları dönemler ve sonları mevcuttur. Yapıların hareketsiz olmadıklarını kabul etmek gerekmektedir. Bir tarihsel sistemden onu takip eden diğer sistemlere "geçiş" kaçınılmazdır. Son olarak Dünya Sistemleri Analizi'nin, içinde yaşadığımız tikel dünya sistemini kapitalist dünya ekonomisi şeklinde yorumlaması ve kapitalist dünya ekonomisi hakkındaki kendine özgü bakış açısıdır.⁹ Wallerstein'in dünya sistem yaklaşımı, tekil bir toplumsal sistem olarak kapitalizmin içinde büyüdüğü toplumsal sistemi saptamayı ve bu sistemi bir bütünlük içinde incelemeyi gerektirir. Tekil toplumsal sistem, kapitalist ulus devletlerin gevşek bir derlemesi değil; kıtaları ve siyasal toplulukları kapsayan benzersiz, kapsayıcı kapitalist dünya ekonomisidir.¹⁰

Wallerstein'e göre kapitalist dünya ekonomisinin kökeni XIX. yüzyıl değil; kuvvetle muhtemel XVI. yüzyıldır ve bu sistem yer kürenin bir parçasında -büyük oranda Avrupa'da- başlamış, daha sonra birbirini izleyen kapsama/eklemelerle bütün yer küreye yayılmıştır. Kapitalist dünya ekonomisinin sınırları, egemen devletlerden oluşan bir devletlerarası sistemin sınırları olup bu sistem içinde her bir hegemonik devletin tam ve tartışma götürmez egemenlik dönemleri görel olarak kısa sürmüştür.¹¹ Kesintisiz sermaye birikimi düzenin itici gücü, ücretli ve ücretsiz emek ise sistemin sacayağıdır. Bu sistem içinde sermayenin büyümesi ve emeğin tesisi için etnik gruplar verili varlıklar değil; aksine sürekli olarak yeniden yaratılan ya da biçimlendirilen unsurlar olarak görülmektedir. Dolayısıyla etnisite

⁷ M. Asım Karaömerlioğlu, "Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları", *Toplum ve Bilim*, (Kış 2001/2002), s.89.

⁸ Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek*, s.370.

⁹ a.g.e., s.371.

¹⁰ Charles Ragin ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji", *Tarihsel Sosyoloji*, İstanbul 1999, s.286.

¹¹ Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi I, Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*, s.3.

ve cinsiyetçilik yeri geldiğinde sistemin örgütleyici ilkeleri olarak daima kullanıma açıktır. Yine kapitalist dünya sistemi içinde merkez, çevre ve yarı çevre alanlar arasında gerilimlerle devam eden küresel bir iş bölümü kaçınılmaz olmaktadır; fakat bu iş bölümü merkez lehine eşitsiz bir mübadele sistemiyle sonuçlanmaktadır.¹²

“Kapitalizm serbest piyasaya inanmaz, tarihsel olarak da asla inanmamıştır” diyen Wallerstein kapitalizmin bir ideoloji olarak serbest piyasa ile ilişkilendirilmesine de karşı çıkmaktadır. Gerçek bir serbest piyasa ortamında büyük üreticilerin asla istedikleri kârı yapamayacaklarına inanan Wallerstein, kapitalistlerin “kısmi bir serbest piyasa” istediklerini ve kârlarını devam ettirmek için çeşitli monopollerini garanti altına alacak devlet yapılarına ihtiyaç duyduklarını savunmaktadır. Alıcıların asgarî düzeyde para harcayarak azami mal ve hizmetlere ulaşmaya çalışması, kapitalistin siyasî gücü kullanarak pazar şartlarını kendi lehine düzenlemesini ya da daha hafif bir tabirle pazarı sıkı bir şekilde kontrol etmesini sağlamaktadır.¹³ Dolayısıyla, sanıldığı aksine, kapitalistin sürdürülebilir kârlılığı büyük oranda güçlü devlet yapılarına bağlı olup kapitalist sistem güçlü devlet yapıları olmadan asla hayatını devam ettiremez. Wallerstein’e göre kârlılığın devamı sadece siyasî değil; aynı zamanda zaman zaman askerî gücün kullanımını da gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla sistem içi savaşlar da aslında pazar şartlarını iyileştirme ve kârı maksimize etme uğruna gerçekleştirilen güç mücadeleleridir.¹⁴

Wallerstein Dünya Sistem Analizi’nde üç temel açıklayıcı mekanizma kullanılmaktadır. İlk açıklayıcı mekanizma jeopolitiktir. Kapitalist dünya ekonomisi yerli yerine oturduktan sonra, başat ülkeler hâkimiyetlerini güvence altına alabilmek için öteki ülkeler üstünde mutlak bir egemenlik kurarlar. Hâkimiyetin üzerine kurulduğu ekonomik ve teknolojik güç geliştikçe oyundan elde edilen kazanç da artar ve bu rekabetçi egemenlik sistemi küresel bir boyut kazanır. İkinci açıklayıcı mekanizma, özellikle çekirdek alanlardaki yetersiz talebin tekrarlanan aşırı üretim krizlerine yol açmasıdır. Wallerstein’a göre yetersiz talep ya merkezin yeni çevresel alanlar içine almak suretiyle “genişleyerek” ya da çevresel alanlarda merkeze karşı rekabet eden toplumsal örgütlenme biçimlerinin yok edilmesi suretiyle “derinleşerek” yükseltilebilmektedir. Üçüncü açıklayıcı mekanizma, ucuz hammadde talebiyle ilgilidir. Hammadde talebi dış alanların merke-

¹² Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, İstanbul 2002, ss.12vd.; Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek*, ss.371-372; Immanuel Wallerstein, *Ütopistik*, İstanbul 2002, ss.41vd.

¹³ Ankie Hoogvelt-Michel Kenny-Randall Germain, “Conversations with Castells, Cox and Wallerstein”, *New Political Economy*, IV/3 (1999), s.402.

¹⁴ Immanuel Wallerstein, “A World-system Perspective on the Social Sciences”, *The British Journal of Sociology*, LXI/1 (2010), ss.172-173; Immanuel Wallerstein, “Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century”, *Canadian Journal of Sociology*, XXIII/2-3 (1998), s.142 ve 147.

zin içine çekilmesini gerektirmekte; bu durum da merkez alanların çevre üzerindeki egemenliğini sürdürerek arttırması anlamına gelmektedir.¹⁵

Kapitalizmi çeşitli şekillerde sorgulayan Wallerstein dünya sisteminin geçmiş dönemelerdekine benzer döngüsel bir krizin tam ortasında olduğunu iddia eder. Bu krizin önemli göstergeleri vardır. Öncelikle sistemde talep düşüklüğü sorunu vardır ve sistem hayatını devam ettirebilmek için yeni verimli talep alanları yaratmak zorundadır. Yeni talep yaratabilmek için maaşları arttırmak suretiyle elde ettiği kârın önemli bir kısmından vazgeçmesi gerekmektedir ki, buradaki açığı kapitalist ya yeniden ücretleri düşürmekle kapatabilecek ya da yeni ucuz iş gücü ile telafi edebilecektir.¹⁶

Wallerstein'a göre sistemin diğer ciddi kısır döngüsü kapitalistin sürdürülebilir kârlılık için üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmemesi, vergi ve faturalarını ödememesi, yani "maliyetlerini dışsallaştırması"dır. Günümüzde çevre kirliliği, tabiatın tahribatı ve ekolojik sistemin bozulması büyük oranda maliyetlerin dışsallaştırılmasıyla ilgili olmasına karşılık, kapitalistin bu tahribatı önlemeye yönelik tedbirler için mali kaynak ayırmadaki isteksizliği ve daima daha fazla kârlılığı hedeflemesi önemli bir çelişki olmaktadır.¹⁷ Wallerstein'a göre dünya sisteminin üçüncü krizi kârın belirli ellerde sıkışmasıdır. 500 yıldır bu sistemden hiçbir şey alamadıklarını haykıran insanların bulunduğu dikkat çeken Wallerstein, bir yandan sistem karşıtı sağ ya da sol hareketlere dikkat çekerken, diğer yandan eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik sorunlarının asgari düzeyde çözümlenmesinin artık halk katmanlarında beklenen rahatlığı sağlamadığına, istikrarlı bir şekilde daha iyi bir hayat için taleplerin arttığına dikkat çekmektedir. Açık bir sistemde hiç kimse yoksun ve fakir kalmak istememekte; ancak sistemin yürüyebilmesi için de az sayıda kişinin burjuva, büyük çoğunluğun ise proletarya kalması gerekmektedir.¹⁸

Eş zamanlı olarak dünya sisteminin altını oyan açmaz ve krizler, bu sistemi oluşturan bilimsel mantalitenin de sorgulanmasını gündeme getirmiştir. Wallerstein'ın sosyal bilimlerin kurumsallaşma sürecini, bu kurumsallaşmaya meydan okuyan gelişmeleri ve sosyal bilimleri yeniden ele almayı önermesi bu sorgulama sürecinin doğal bir uzantısıdır. Önümüzdeki 50 senenin daha iyi bir dünya sistemi için çeşitli yaratıcılık ve alternatiflere sahne olacağını ifade eden Wallerstein,¹⁹

¹⁵ Charles Ragin ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji", *Tarihsel Sosyoloji*, İstanbul 1999, s.290.

¹⁶ Ankie Hoogvelt-Michel Kenny-Randall Germain, "Conversations with Castells, Cox and Wallerstein", s.402. Wallerstein bu iki çıkış yolunun da denendiğini; fakat sistemin dâhili krizlerini çözmediğini tarihsel örnekler vererek anlatır. bk. *a.g.e.*, ss.402-403.

¹⁷ Immanuel Wallerstein, "Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century", *Canadian Journal of Sociology*, XXIII/2-3 (1998), s.146.

¹⁸ Ankie Hoogvelt-Michel Kenny-Randall Germain, "Conversations with Castells, Cox and Wallerstein", s.403.

¹⁹ *a.g.e.*, s.405.

tekel ya da çoğul, iyi ya da kötü, kapitalist ya da değil bu arayış sürecinde en iyimser tabirle mevcut bilimsel anlayışın sorgulanmasını şiddetle talep etmektedir. Dünya sistemi üçlü bir dönüm noktasındadır. Dünya sistemi uzun süredir bir kâr sıkışmasıyla karşı karşıyadır; bu durum büyük kurumsal yapılara, özellikle modern devlete karşı savaş açılmasını sağlamıştır; dolayısıyla modern devleti kuran bilgi yapıları da saldırı altındadır. Bu karmaşa halinden potansiyellerimizi sonuna kadar kullanarak ve sınırları zorlayarak ancak çıkabiliriz.²⁰

2. Sosyal Bilimlerin Kurumsallaşma Süreci

İnsanların doğası, birbirleriyle ilişkileri ve içinde yaşadıkları toplumsal yapılar hakkında zihinsel bir faaliyetin yapılabileceği fikri en az yazılı tarih kadar eskidir. Bu sorunların ilk tartışıldığı belgeler çeşitli semavî dinlerin metinleri ve yine bir takım felsefî metinler olmuştur. Ayrıca kulaktan kulağa aktararak modern zamanlara kadar gelen şifâhî bilgeliği de unutmamak gerekir. Bugün sosyal bilimler bu bilgeliğin “kadir bilmez” mirasçısıdır; fakat sosyal bilim, bugün kendisini, bilinçli bir tavırla vahiy veya akılla oluşturulmuş tarihsel bilgeliğin ötesinde doğruları arayan bir olgu olarak sunmaktadır. Wallerstein tarihsel olarak sosyal bilimi, XVI. yüzyıldan beri devam eden bir süreç içinde ve bizzat sosyal bilimlerin kendisinin de katkıda bulunduğu modern dünyada “gerçekliği çeşitli şekillerde deneysel olarak doğrulayan sistemli, dünyevî bilgi üretme çabası” olarak tanımlamaktadır.²¹

Wallerstein sosyal bilimlerin ortaya çıkışını klasik bilim anlayışının etkisi altında analiz eder. Klasik bilim anlayışı temel iki öncüle dayanmaktadır. Bunlardan ilki geçmiş ile gelecek arasında bir simetri öngören Newton’cu bilim anlayışı, ikincisi ise doğa ile insanlar, madde ile akıl, fiziksel dünya ile sosyal dünya arasında köklü ayrımlar bulunduğunu varsayan Kartezyen düalizmidir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda tabiat bilimleri ile felsefe arasında bir ayırım yapılmamakla birlikte, aslında tabiat bilimleri öncelikle gökyüzü mekaniği ile uğraşılıyor; ancak tabiat yasalarının saptanmasının meşruluğunu ve bu yasaların önceliğini kabul ettirebilmek için felsefe daima işin içine giriyordu. Deneysel çalışmalar bilimsel araştırmalarda merkezî bir rol oynamaya başladıkça, felsefe, tabiat bilimlerinden uzaklaşmış ve gerçek hakkında deneye tâbi tutulamayan apriori önermeler geliştirmekle suçlanmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru felsefe, tabiat bilimlerinden büyük oranda ayrılmış; kesin olan bilgi (bilim) ile hayal edilen bilgi (bilim olmayan) arasında bir hiyerarşi oluşturularak öncelik tabiat bilimlerine verilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında bilimin üstünlüğü resmen tescil edilerek, tanımlayıcı

²⁰ Immanuel Wallerstein, “Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century”, s.141.

²¹ Immanuel Wallerstein vd., *Sosyal Bilimleri Açın*, İstanbul 1996, s.12.

bir sıfat kullanılmadığı sürece bilim, doğa bilimleri anlamında kullanılmıştır.²²

Doğa bilimlerinin gerçekliği bütünüyle aydınlatamadığının temel göstergesi Fransız İhtilâli olmuştur. Devrim sonrasında, başta Fransa olmak üzere tüm Avrupa'da kültürel bir karmaşa hali yaşanmaya başlamış; sosyal hayatla ilgili geliştirilen doğal ve determinist teoriler yaşanan sıkıntıları giderememiştir. Aristokrasiye karşı halk egemenliği bu dönemde önlemez bir gerçek olarak kendini kabul ettirirken, sosyal değişimin de artık kaçınılamaz bir olgu olduğu ifade edilmeye başlanmıştır. Bu yeni arayış süreci çeşitli ideoloji ve özgürlük hareketleriyle birlikte sosyal bilimlerin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu anlamda sosyal bilimlerin ortaya çıkması yaşanan anlamsızlık sorununa sosyal bilimlerle cevap bulma şeklinde konjonktürel bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.²³ Wallerstein sosyal bilimlerin kurumsallaşma sürecini de yine kapitalist dünya ekonomisinin yarattığı yeni değerlerle açıklamaya çalışmaktadır. Sermaye yaratmak üzere mal ve teknoloji yaratma, sermaye birikimlerinin kurumsal çerçevesi olarak devletler ve devletlerarası sistemler yaratma, malların ve teknolojilerin üretilmesinde aktif rol üstlenecek iş gücü yaratma doğal olarak diğer tüm faaliyet alanlarını destekleyecek bilgi yapılarını da yaratmayı gerektirmiştir.²⁴

XIX. yüzyıl boyunca farklı disiplinler benimsedikleri epistemolojik tavırlara göre âdeta bir yelpaze gibi açılmaya başlamıştır. Yelpazenin bir ucunda deneysel olmayan bir faaliyet olarak önce matematik, daha sonra kendi aralarında azalan determinizm sırasına göre fizik, kimya ve biyoloji yer almıştır. Diğer ucunda ise matematiğin karşısında öncelikle felsefe, daha sonra da çeşitli sanatsal faaliyetleri inceleyen edebiyat, resim, heykel, müzikoloji ve bu sanatların tarihiyle ilgilenen insan bilimleri yer almıştır. Bütün bu gelişmeler Newtoncu bilimin, spekülâtif felsefeye galip geldiği, bilimle felsefe arasındaki ayrışmanın ilan edildiği bir bilimsel çerçeve içinde gerçekleşmiş; fakat yine de, bu disiplinlerin kurumsallaşması burada ifade edildiği gibi kolay olmamıştır. Sosyal bilimlerdeki bölünmeler XIX. yüzyılın ilk yarısında giderek billurlaşırsa da, bugün bildiğimiz anlamda disiplinlere ayrışma 1850-1914 döneminde yaşanmıştır. Elbette 1500-1850 arasında bugün sosyal bilimlerde ele alınan merkezî sorunların pek çoğu işlenmiş; ancak bunlar sosyal bilimlerin kendi iç mantığı ile değil; daha çok felsefenin düşünce sistematığı içinde ele alınmıştır.²⁵

²² a.g.e., s.14. Aynı zamanda bk. Immanuel Wallerstein, "Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century", s.149.

²³ Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmek*, İstanbul 1999, s.27.

²⁴ Immanuel Wallerstein, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, İstanbul 2003, ss.38-39. Immanuel Wallerstein, "Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century", s.150.

²⁵ Immanuel Wallerstein, "What are We Bounding, and Whom, When We Bound Social Research", *Social Research*, LXII/4 (Winter 1995), s.840.

Süreç içinde pek çok konu ya da disiplin adı önerilmekle birlikte, ancak I. Dünya Savaşı dolaylarında birkaç isim etrafında belirli bir uzlaşma sağlanabilmiştir. Üzerinde uzlaşılan isimler tarih, iktisat, sosyoloji, siyaset bilimi ve antropolojidir. O dönemde doğu bilimleri olarak bildiğimiz oryantalizm de önemli bir uğraş alanıdır; fakat oryantalistler kendilerini sosyal bilimci olarak kabul etmemişlerdir. Coğrafya, psikoloji ve hukuk da yine bu listede yer almamaktadır.²⁶ Coğrafya aslında tarih gibi çok eskiden beri yapıla gelen bir uygulamadır. Fizikî coğrafya ile doğa bilimlerine, beşerî coğrafya ile insan bilimlerine yaklaşan coğrafya aslında doğa bilimleriyle insan bilimleri arasındaki boşluğu doldurmaktadır. XIX. yüzyıl boyunca sosyal gerçeklik incelemeleri, aralarında işbölümü bulunan ayrı disiplinler haline gelirken, yine de Wallerstein'a göre coğrafya genellemeci, sentezci, analitik olmayan yönelimleriyle mevcut gelişmelerin gerisine düşmüştür.²⁷

Psikoloji ise XIX. yüzyıl boyunca sosyal alandan daha çok tıbbî alanda yer alan bir bilim olarak görülmüş ve meşruluğu doğa bilimlerine olan yakınlığı nispetinde olmuştur. Birçok kimsenin gözünde meşru sayılan psikoloji sadece fizyolojik, hatta kimyasal psikolojidir ki, bu gün bile bu anlayışı taşıyan bilim insanları mevcuttur. Aslında o dönemde psikologlar da sosyal bilimin ötesine gidip biyolojik bir bilim olmayı hedeflemişlerdir. Dolayısıyla çoğu üniversitede psikoloji sosyal bilimler içinde değil; tabiat bilimleri bölümünde yer almıştır. Psikolojinin sosyal bilim olarak tanımlanmasını sağlayacak en güçlü teori Freud tarafından ortaya atılmakla birlikte; o dönem için tıp pratiği içinden çıkan bu teori de dönemi için skandal yaratan bir niteliğe sahip olmuştur.²⁸ Hiçbir zaman tam anlamıyla bir sosyal bilim olamayan üçüncü alan hukuktur. Bunun ilk nedeni sosyal bilimlerin kurumsallaşmasından önce de hukuk fakültelerinin olması ve gayelerinin aslında bilim yapmak değil, hukukçu yetiştirmek olmasıdır. Diğer taraftan nomotetik sosyal bilimler içtihat ve yoruma dayalı bilgilere daima kuşkuyla bakmışlardır. Onlara göre hukuk normatif ve ampirik araştırmaya uzak bir karakter taşıdığı için bilimsel değil, hukukçuların içinde buldukları bağlam fazlasıyla idiyografiktir.²⁹

3. Kurumsallaşmaya Meydan Okumalar

1945'e gelindiğinde sosyal bilimler disiplin olarak faşist ve komünist ülkeler dışında universal düzeyde kurumsallaşmıştır. Bu tarihte sosyal bilimler artık doğa bilimlerinden ve insan toplumlarının zihinsel ve manevî üretimlerini inceleyen insan bilimlerinden kesin olarak ayrılmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı'nın bu kurumsallaşmayı yeniden tartışmaya açtığı görülmektedir.³⁰ 1945'den sonra

²⁶ Immanuel Wallerstein vd., *Sosyal Bilimleri Açın*, s.22.

²⁷ a.g.e., s.31.

²⁸ a.g.e., ss.32-33; Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, İstanbul 2000, s.275.

²⁹ a.g.e., s.33.

³⁰ a.g.e., s.36.

sosyal bilimlerin yapısını etkileyen temel üç süreç dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, ABD'nin dünyanın en güçlü ekonomisi olarak ortaya çıkması ve Avrupa dışı dünyanın yeniden tarih sahnesine çıktığı bir dönemde SSCB ile soğuk savaş denilen olgunun yaşanması; ikincisi, dünya üretim ve nüfus kapasitesinde görülen muazzam artış; üçüncüsü ise, üniversal eğitimin yaygınlaşması ve meslekten sosyal bilimcilerin sayısında ciddi bir artışın yaşanmasıdır.³¹

Bu gelişmelerin sosyal bilimler alanında çeşitli yansımaları olmuştur. Öncelikle sosyal bilimler arasındaki ayrımların geçerliliği yeniden tartışılmaya açılmıştır. Diğer taraftan ilmî çalışmaları gruplamakta kullanılan yeni bir kategori olarak bölge araştırmalarının başlaması dikkat çekicidir. Bölge araştırmalarının ortaya çıkmasında ABD'nin hegemonik bir güç olarak kendi dışındaki bölgelerin güncel gerçeklikleri hakkında bilgi ve uzmana ihtiyaç hissetmesinin payı büyüktür. SSCB, Çin, Japonya, Orta Asya, Orta Doğu, Avustralya, Hindistan gibi bölgelerde araştırma yapmak zorunlu olarak "çok disiplinli" gündeme getirmiştir. Ele alınan bölge ve insanlarla ilgili geçerli bilgilere sahip olmak çoğu zaman bir sosyal bilimci yanında bir insan bilimci, hatta bir doğa bilimcisini de gerekli kılmıştır.³² Bu karşılıklı etkileşim sınırlı da olsa günümüzde çok daha revaçta olan disiplinler arası çalışmaların bir örneğini teşkil etmiştir. Yine disiplinlerin birbirine yaklaşması sosyal bilimler tarafından üretilen bilgilerin kesin kurumsal sınırlarla ayrılmasının ne kadar yapay olduğunun da bir göstergesi olmuştur.³³

II. Dünya Savaşı sonrası sosyal bilimlerde ortaya çıkan bir diğer sorun yerel-lik-evrenselcilik konusudur. Sosyal bilimcilerin sosyal olayları ölçebilmek, öngörürde bulunabilmek ve bazen de müdahale edebilmek için evrenselleştirmeleri; sosyal gerçekliklerle ilgili çeşitli tipoloji ve modeller geliştirmeleri yer yer öznel tercihlere dayalı bilgi üretimi sorununu gündeme getirmiş ve üretilen bilgilerin çoğu zaman yerel olanı açıklamaktan uzak olduğu kuşkusunu güçlendirmiştir. Wallerstein, bu noktada, evrenselciliğin kurnazca tekilciliğin gizli bir biçimi olarak sunulduğunu ve bu haliyle baskıcı bir nitelik taşıdığını ifade etmektedir.³⁴ Yine Wallerstein "modern bilimsel ilerlemeler ne kadar büyük olursa olsun, bilimsel düşünce modern zamanlardan çok daha önceki dönemlerde de mevcuttur" diyerek bilim tarihine bir bütün olarak bakılması gerektiğini ifade etmektedir. Zira bütün önemli medeniyet bölgelerinde kendileri için evrensel sayılacak bir bilim anlayışının varlığı yadsınamaz.³⁵

Sosyal bilimlerin yeniden inşası için büyük yardım ve destek sağlayacağını düşündüğü doğa bilimleri içindeki karmaşıklık incelemeleri de Wallerstein'in defeatle üzerinde durduğu 1945 sonrası diğer önemli bir gelişmedir. Klasik meka-

³¹ a.g.e., s.37.

³² a.g.e., s.40.

³³ a.g.e., s.41 vd.

³⁴ a.g.e., s.51 vd.

³⁵ Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.200.

nik basitlik varsayımı üzerine kuruludur. Fizikî fenomenlerin tek bir doğru şekilde cereyan ettiği ve bunlarla ilgili denklemlerin doğrusal ve determinist olduğu düşünülmektedir. Bu denklemler ve determinist ilkeler iyi bilindiğinde geleceğin de mükemmel bir biçimde öngörülebileceği kanaati dönemin bilim anlayışının merkezinde yer almıştır. Klasik mekanik bilgisine aykırı olan asimetri düşüncesi, doğrusal olmayan ve denge dışı termodinamikler, fraktaller ve garip çekerler gibi kavramlar 1970'lerden sonra doğa bilimlerinin giderek ilgisini çekmiştir. Bu anlamda klasik mekaniğe karşı çıkışın temel göstergesi "zaman oku" kavramı olmuştur. Zamanın geri döndürülebilir olmadığı ve asla geri döndürülebilir olamayacağı; her şeyin her şeyi etkilediği; geçmişin geleceği sınırladığı, fakat geleceği asla belirlemediği; fiziksel dünyada mevcut olan dengenin geçici olduğu ve tüm sistemlerin zaman içinde denge durumundan uzaklaşma eğilimi taşıdığı; denge halinden yeterince uzaklaşıldığında salınım ve döngülerin artarak bir kaos oluşturduğu ve kaos halinin çatalanmalara yol açtığı; çatalanmaların kaçınılmaz ve öngörülebilir olduğu; ancak süreç olarak hangi yolu izleyeceğinin bilinemeyeceği temel iddialardır. Tüm bunlar basitlikten ziyade dünyanın karmaşık olduğunun bir işareti olmuştur. Wallerstein göre, bu noktada, bilimin görevi bu karmaşıklıkla imkânsız bir basitliğe indirgemek değil; karmaşıklığı açıklamak ve yorumlamaktır.³⁶

Yine de karmaşıklık incelemeleri bir bilme tarzı olarak modern bilimin reddi değil; doğayı programlanmış ve pasif bir mekanizma olarak gören bilim anlayışına karşı sadece bir protesto niteliğindedir. Karmaşıklık incelemeleri gerçek dünyayı bilmenin ve anlamanın imkansız olduğunu savunmaktan ziyade, sadece bu sürecin bilimin iddia ettiğinden çok daha karmaşık olduğunu göstermiştir. Bütün bunlar "mümkün olanın" gerçekten var olandan "daha zengin" olduğu inancını yansıtmaktadır.³⁷ Karmaşıklık incelemeleri Wallerstein tarafından sosyal bilimler için epistemolojik bir devrim olarak sunulmaktadır. Wallerstein'a göre karmaşıklık incelemeleriyle nomotetik ve idiyografik epistemoloji ayırımı anlamını yitirmekte ve metot kavgaları sona ermektedir. Bir bakıma hem kesinlik, hem de kesinlikle geçerlilik arasında var olan bağlantı çok daha sorunsal hale gelmektedir.³⁸ Buradan Wallerstein'in çıkardığı diğer önemli bir sonuç daha vardır. Ona göre "[b]ütün sistemlerin en karmaşığını inceleme çabası olan sosyal bilim, bilimlerin kraliçesi olmaktan da öte bilimlerin en zoru haline gelmekte", biraz daha net bir ifadeyle sosyal bilim, doğa bilimleri dâhil bütün bilimlerin epistemolojik doğrularını üreten bir saha haline gelmektedir.³⁹

Wallerstein'in sosyal bilimlerde dikkat çektiği diğer bir tartışma, kültürler arasındaki ayrımların gerçekliği ve geçerliliğiyle ilgilidir. Sosyal bilimlerde başlangıç-

³⁶ Immanuel Wallerstein, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, ss.50-53.

³⁷ a.mlf., *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.206.

³⁸ a.g.e., s.182.

³⁹ a.g.e., s.183.

taki kanaatin aksine üstün veya model kültür anlayışı sona ermektedir; her kültür özgündür ve her kültürün kendi sosyo-kültürel yapısından doğan içsel bir mantığı mevcuttur. Kültür araştırmaları “Avrupa merkezci olmayan” bir bakış açısı içinde özellikle Batı dışı sosyal sistemlerin tarihsel önemini ortaya çıkarmıştır. Yapılan yerel ve tarihî tahliller “yorumsamacı dönüş” olarak da nitelendirilmiştir. Kültür araştırmalarıyla yakından ilgili olarak her şeyin bağlamı olduğu, metinlerin özel bağlamlar içinde yazıldığı ve özel bağlamlar içinde okunması gerektiği düşüncesi yaygınlık kazanmıştır.⁴⁰ Dolayısıyla bir metnin anlamı değil; anlamları vardır ve metin yazarının mülkü değildir. Metnin toplumsal anlamı vardır ve değişen toplumsal yapıya göre anlamı da değişmektedir.⁴¹ Yine kültür araştırmaları, teknolojik başarılarla ilişkilendirilen değerlerin başka değerlere göre iyiliğinin de tartışmaya açmıştır. Teknolojiye sahip; fakat mutsuz ve sorunlu olan toplumların, teknolojisi daha geri olduğu halde mutlu ve daha az soruna sahip toplumlara göre ne derece ileride oldukları, dolayısıyla teknolojik ilerlemenin yararları sorgulanmaya başlanmıştır.⁴² Toplumsal gerçeklik hakkında evrenselcilik adına ortaya atılan iddialar aslında evrensel değildir. Wallerstein’a göre dünya sistemindeki hâkim güç ve tabakalar kendi gerçekliklerini genelleştirip evrensel insan gerçekliği şeklinde sunmakta ve kendileri dışındaki toplumların gerçekliklerini yadsımaktadırlar ki, kültür araştırmaları, temelde bu tarz bir evrenselciliğe savaş açmış durumdadır.⁴³

Sosyal bilimlerin eleştirilen diğer bir özelliği Avrupa merkezci bir yapı ve duruşa sahip olmasıdır. Mantıksal olarak sınırları tam olarak çizilemese de, Wallerstein sosyal bilimlerin 5 alanda Avrupa merkezci olduğu iddia etmektedir. Bu alanlar (1) tarih yazımı, (2) evrenselciliğin dar görüşlülüğü, (3) Batı medeniyeti hakkındaki özel varsayım, (4) şarkiyatçılık ve (5) ilerleme teorisini dayatma olarak sıralanmaktadır.⁴⁴

Tarih yazımı, Avrupa’nın modern dünya üzerindeki hâkimiyetinin Avrupa’ya özgü tarihsel başarılarla açıklanması anlamına gelmektedir. Dünyanın geri kalanıyla Avrupa arasındaki iktidar ve yaşam standardı farklılığı sanayi devrimi, sürekli büyüme, modernlik, kapitalizm, rasyonalizasyon, bürokratikleşme, bireysel özgürlük gibi kavramlarla açıklanırken, bunun adı Avrupa mucizesidir ve Avrupalılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Tanımı, zamanlaması ve gerçekliği açısından bu tanımlama tartışmaya açık olsa da, Avrupa mucizesi hâkim sosyal bilim anlayışı açısından diğer toplumlar tarafından imrenilmesi, en azından takdirle karşılanması gereken bir olgudur. Tarihsel olarak Avrupa’nın geçirmiş olduğu gelişme süreci ve bu süreç esnasında ortaya çıkan yeniliklerin bir model olarak

⁴⁰ a.mlf. vd., *Sosyal Bilimleri Açın*, s.60 vd.

⁴¹ Immanuel Wallerstein, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, s.53.

⁴² a.mlf. vd., *Sosyal Bilimleri Açın*, s.65.

⁴³ Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.206.

⁴⁴ a.g.e., s.185.

dünya sosyal bilimine temel rengini vermesi sosyal bilimlerin Avrupa merkezci olmasıyla ilgili ilk tenkit noktasıdır.⁴⁵

İkinci tenkit noktası zaman ve mekânın her noktasında geçerli olan bilimsel hakikatlerin var olduğu, daha açık bir ifadeyle Avrupa'ya özgü hakikatlerin dünyanın diğer bölgelerinde de geçerli olacak evrensel ölçütler olarak sunulmasıdır. XVI. ile XIX. yüzyıllar arasında Avrupa'da meydana gelen gelişme süreci hem insanlığın geri çevrilemez başarısı olduğu için, hem de insanlığın temel ihtiyaçlarını karşılamada yapay engelleri ortadan kaldırdığı için her yere uygulanabilecek bir kalıbı temsil etmektedir. Dolayısıyla Avrupa'da gördüklerimiz yalnızca iyi değil; aynı zamanda gelecekte her bölgede görülecek kaçınılmaz bir yönelim olmaktadır. Sosyal bilimlerin sadece Avrupa merkezli bir düşünce sistemi yaratarak bu belirli ve tekil yapıyı evrenselleştirmesi, Wallerstein tarafından, son derece dar görüşlülük olarak nitelendirilmektedir. Modern sosyal bilimler bu dar görüşlülüğü aştığını savunsa da, evrenselcilik konusundaki eleştirinin makul görüntüsünü koruduğu, yine Wallerstein'in üzerinde durduğu önemli bir konudur.⁴⁶

Sosyal bilimlerde Avrupa merkezçiliğin en net görüldüğü alanlardan bir diğeri medeniyet konusundaki genel kanaattir. Medeniyet kavramı sosyal bilimlerde ikellik ile barbarlık arasında belirli bir karşıtlık ilişkisi kuran bir dizi toplumsal özellik anlamında kullanılmıştır. Burada problem modern Avrupa'nın kendisini diğer medeniyetler karşısında bir medeniyetten öte benzersiz ve daha özel başka bir şey olarak tanımlaması ve sunmasıdır. Batı'ya ait bu medenî olma durumu bazen teknoloji ve ilerleme ile, bazen bireyin aile, cemaat, devlet, dini kurumlar gibi müesseseler karşısındaki özerkliği ile, bazen günlük hayattaki sevgi ve saygıya dayalı terbiye anlayışı ile, bazen de meşru şiddet kapsamının azalması ve zulüm tanımının genişlemesi ile açıklanmıştır. Batı medeniyeti pek çok kişiye göre bu özelliklerin birkaçının veya tamamının bir bileşimini ifade etmektedir ki, Batılılar uygarlaştırma misyonu ile sömürgelerine bu değerleri taşıdıklarını iddia etmişlerdir. Bu değerler -çağdaş, hümanist, modern nasıl isimlendirirsek isimlendirelim- tabii olarak sosyal bilimlere nüfuz etmiştir ve sosyal bilimler bu değerleri hiyerarşisinin en tepesine yükseltmiş olan aynı tarihsel sistemin bir ürünüdür. Fikrî ve toplumsal sorunlara ilişkin tanımlamalarda bu değerler standart hale gelmiştir. Dolayısıyla Batı kültür ve medeniyetine ait geliştirilen kavramlarda bir değer-bağımlılığı söz konusudur.⁴⁷

Şarkiyatçılık (oryantalizm) Avrupa merkezçiliğin çok daha sert eleştirilen bir diğer alanıdır. Kendi inançlarının doğruluğuna, kendileri dışındaki inançların sapkınlığa inanan hıristiyan keşişlerin, Hıristiyanlık dışı dinleri ve dilleri öğrenerek pagan inançlara sahip insanları hıristiyanlaştırma gayreti şeklinde başlamıştır

⁴⁵ a.g.e., s.186.

⁴⁶ a.g.e., s.188.

⁴⁷ a.g.e., s.189.

şarkiyatçılık. Bu gayretlerin daha sonra bilimsel bir hüviyet kazanarak hıristiyan-pagan ayırımının bu sefer yerini garpli-şarklı ya da modern-modern olmayan ayırımına bırakması dikkat çekicidir. Şarkiyatçılık incelemeleri ortaya konulan bulguların ampirik gerçeklerle uyuşmaması, çok fazla soyutlamaya gidilip ampirik çeşitliliğin silikleştirilmesi ve yazılan eserlerde genel olarak Avrupalı ön yargıların hissedilmesi gibi sebeplerle eleştiriye uğramıştır. Tüm bu eleştirilerle birlikte şarkiyatçılığın saldırıya uğradığı daha temel bir konu vardır. Diğer sosyal bilimler için de geçerli olduğu söylenebilecek bu husus şarkiyatçılığın Avrupa'nın egemen iktidar olma konumunu meşrulaştırması ve sömürünün bilimsel alt yapısı olarak işlev görmesidir. Hatta Wallerstein'e göre, Avrupa'nın emperyal rolünün ideolojik çerçevesinin oluşumuna büyük oranda şarkiyatçılığın hizmet ettiği iddia edilmiştir.⁴⁸

Son olarak, sosyal bilimler, Wallerstein tarafından ilerlemenin gerçek ve kaçınılmaz olduğu Aydınlanma'nın ana iddiasına hizmet etmekle tenkit edilmiştir. XIX. yüzyıl Avrupa'sının üzerinde mutabakat ettiği bir bakış açısı olarak ilerleme fikri sosyal bilimlerin inşa sürecinde derinden rol oynamıştır. Sosyal bilim ilerlemenin daha akıllı ve daha kendinden emin gerçekleşmesinin adeta bir aracı haline gelmiştir. Sosyal bilimcilerin politikacılara siyasi projelerini uygulayabilmeleri için danışmanlık veya bir başka açıdan memurluk ettikleri bu gün de sıkça görülen bir olgudur. İlerleme anlayışı bütünüyle Avrupa'nın kendine özgü geçirmiş olduğu sürecin bir ürünü olarak yalnızca varsayılan ya da tahlil edilen bir olgu olmamış; aynı zamanda dayatılan bir fenomene dönüşmüştür.⁴⁹

Avrupa merkezçiliğine üç şekilde karşı çıkılmaktadır. Bu itirazlardan ilki, diğer medeniyetler de Avrupa'nın yaptığı her şeyi yapma sürecine girmişler; fakat dünyanın diğer kesimlerinde cereyan eden bu süreç Avrupa'nın bu süreci önlemek için jeopolitik gücünü kullanana kadar sürmüştür. İkincisi, Avrupa'da yapılan her şey dünyanın başka bölgelerinde uzun bir zamandır zaten yapıla gelen gelişmelerin bir devamı niteliğindedir; dolayısıyla Avrupa'nın bu gün öne çıkması geçici ve dönemsel olarak yorumlanabilir. Üçüncüsü itiraz Avrupa'nın yanlış analiz edildiği ve sonuçta hem bilim, hem de siyaset dünyası için tehlikeli sonuçlar yaratmış olan yetersiz çıkarımlar ortaya atıldığı şeklindedir.⁵⁰

Wallerstein bu üç eleştirinin ilk ikisini Avrupa merkezçiliğe karşı kendi merkezçiliklerini öne çıkardıkları için inandırıcı bulmaz ve üçüncü savın doğruluğunda ısrar eder. Ona göre de Avrupa yanlış veya eksik analiz edilmiştir. Öncelikle Avrupa'nın başarılarının sorgulanması gerektiğini söyleyen Wallerstein kapitalist medeniyetin tarihsel süreç boyunca ortaya koyduğu bilançoda eksilerin artılardan daha fazla olduğunu iddia etmektedir. Kapitalist sistem ilerlemenin

⁴⁸ a.g.e., ss.191-192.

⁴⁹ a.g.e., s.193.

⁵⁰ a.g.e., s.194.

olumlu bir parametresi değildir. Gerçekte Batı'da olan şey aristokratik sömürü sistemine karşı ciddi bir başkaldırının olması ve bozuk düzeni meşrulaştıran değer ve pratiklerin kurucu öge olmaktan çıkarılması olayıdır. Wallerstein'e göre bütün büyük medeniyetlerde kapitalist bir temayül söz konusu olmuştur; fakat onlar Avrupa'nın tersine bu zehre kaşı çok iyi bağışıklık kazanmışlar ve kapitalist metalaşma sürecine karşı koymasını bilmişlerdir. Avrupa'nın bu virüsü önleyememesi XVI. yüzyıldan itibaren önce Avrupa'da, sonra tüm yerkürede kapitalizmin küresel bir sistem haline gelmesini sağlamıştır. Kapitalizmin bütün dünyada etkileri hissedilecek şekilde genişlemesi onun kaçınılmaz, arzulanır ya da ilerleme anlamına gelen evrensel bir olgu olduğunu göstermemelidir.⁵¹

4. Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek

Hem bir sistem olarak kapitalist dünya sistemini, hem de bu sistemin gelişmesine hizmet eden mevcut bilim anlayışını tenkit eden Wallerstein, özellikle sosyal bilimlerde ortaya attığı öneri ve görüşlerle bu noktada kalmadığını, çözüm üzerinde de düşündüğünü göstermektedir. Çok açık bir şekilde Wallerstein sosyoloji dâhil sosyal bilimlerin her birinin müstakil birer disiplin oldukları fikrine karşı çıkmakta ve sosyal olguyu anlama ve yorumlamadaki eksikliklerine işaret etmektedir.

Örneğin sosyolojiyi ele aldığında Wallerstein yukarıda yer verilen Avrupa merkezilik gibi meydan okumaların sosyoloji için de geçerli olduğu ifade etmekle birlikte, özellikle sosyolojide biçimsel rasyonalite kavramına atfedilen önem üzerinde durur. Wallerstein'e göre biçimsel rasyonalite yoktur; daha doğrusu neyin biçimsel bakımdan rasyonel olduğuna karar verebilmenin evrensel kriterleri mevcut değildir. Zira aktörlerin ulaşmak istedikleri amaçlar karmaşık ve ferdî farklılıklar kavranamayacak derecede ayrıntılı ve bireye özgüdür. Sosyal hayatta her şey aktörün bakış açısına ve kaygılarının derecesine bağlı olarak değişecek hassas bir denge üzerine kurulu olduğu için evrensel bir biçimsel rasyonalite olamaz ya da en azından biçimsel rasyonalite her zaman bir başkasının biçimsel rasyonalitesidir. Dolayısıyla sosyal olguların gerçekliği konusunda Durkheim'a dayanan temel önerme daha baştan sorgulanmalıdır.⁵²

Burada Wallerstein'in Weber'e ait tözel rasyonalite kavramını daha fazla ciddiye aldığı görülmektedir. Bilgi belirsizlikler karşısında seçim yapmayı, seçim yapma da neyin tözel bakımdan rasyonel olduğu konusunda karar vermeyi gerektirir. Özel olarak neyin rasyonel olduğuna karar verme de disiplinlerin katı sınırları içinde kalarak başılamayacak bir görevdir. 1850-1914 arasında sosyal olgunun geçmiş-bugün (tarih), devlet-pazar-sivil toplum (siyaset, iktisat, sosyoloji) ve Batı-Batı dışı (oryantalizm ya da antropoloji) şeklinde bölümlere ayrılması

⁵¹ a.g.e., s.199.

⁵² a.g.e., ss.254-255.

günümüzde anlamını yitirmiştir. Daha iyi bir dünya sistemi istiyorsak sosyal gerçekliği bir bütün olarak ele almalıyız.⁵³ Ancak yine de başkalarının bilgisini hesaba katmaksızın herkesin neyin tözel bakımdan rasyonel olduğuna karar verecek bütünüün bilgisine de sahip olamayacaklarını bilmeleri gerekmektedir. Örneğin beyninden ameliyat olacak kişi elbette ehil bir beyin cerrahı arayacaktır; ama işinin ehli bir beyin cerrahı olmak aynı zamanda hukukî, ahlakî, felsefî, psikolojik ve sosyolojik bazı yargılarda bulunmayı da gerektirecektir. Beceriler biçimsiz bir boşluk içinde çözümlenip gitmeyecekler; burada temel felsefe kısmî olan becerilerin diğer kısmî becerilerle bütünleştirilmesidir.⁵⁴

Sosyal bilimleri yeniden düşünmemiz gerektiğini öneren Wallerstein öncelikle sosyal bilimlerde tarafsızlık argümanının açık bir şekilde yapay olduğunu savunmakta; tarafsızlığı bulgularımızın değerini arttırmamızı önleyen en büyük engel olarak görmektedir. Ona göre hiçbir bilim adamı yaşadığı fiziksel ve sosyal bağlamdan soyutlanamaz ve her bilim adamı olaylara az ya da çok kendi dünyasından bakar. Her kavramsallaştırmanın temelinde felsefî inançlar yattığı ve her ölçüm gerçeği kaydetmeye çalışırken onu değiştirdiği için Wallerstein'a göre tümüyle objektiflik bir yanılsama olmaktadır.⁵⁵ Yine de Wallerstein bütün bunların her şey mubahtır anlamına gelmediğini, bilim adamının gözlem altına aldığı problemlerle ilgili bütün faktörleri dikkatle tartmak durumunda olduğunu ve daima en uygun sonuçlara ulaşmaya çalışması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca tarafsızlık bilim adamının kendisini tecrit etmesini değil; aksine zorunlu olarak diğer görüş sahipleriyle konuşma ve tartışmasını da gerekli kılmaktadır.⁵⁶

Yine zaman ve mekân sosyal bilimlerde değişmeyen fiziksel gerçeklikler değil; aksine analizlerimizin içinde yer almaları gereken temel değişkenlerdir. Zaman ve mekan kavramlarına verilen anlamlar ele alınan sosyal gerçekliği doğrudan etkilediği için zaman ve mekan kavramlarını anlama ve yorumlamada kullanılacak faktörler olarak ele alan bir metodoloji geliştirmede sosyal bilimlerin analizlerinde doğru sonuçlar vermeyecektir.⁵⁷ Farklı analiz kategorileri üretebilmek için Fernand Braudel'in dört zamanlı ayrımını kullanan Waller-

⁵³ Immanuel Wallerstein, "What are We Bounding, and Whom, When We Bound Social Research", s.840. Wallerstein bu ayrımların niçin anlamını yitirdiğini daha ayrıntılı bir şekilde işlemektedir. bk. *a.g.e.*, ss.840-851.

⁵⁴ *a.g.e.*, ss.277-278. Feminist eleştiri ise bilgi dünyasının, insanlık yazgısının özneleri olarak kadınları göz ardı etmiş olduğu düşüncesi üzerinde durur. Wallerstein feminist eleştiri açısından da sosyal bilimleri sorgular. Ona göre kadınların bakış açısı ihmal edilmiş ve cinsiyet farklılıkları konusunda gerçekçi araştırmalara dayanmayan apriori varsayımlara başvurulmuştur. Eleştiri yalnızca cinsiyetle alakalı ön yargılarla ilgili değildir. Feminist eleştiri, bilgi yapıları eğer eril bir mahiyet arz etmeseydi bunun bilim için ne anlama geleceğini sorgularlar. Bilim alanında duygusal emek/düşünsel emek ayrımını reddedilir. Bkz: *a.g.e.*, ss.264-265.

⁵⁵ *a.g.e.*, s.72.

⁵⁶ Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.278.

⁵⁷ Immanuel Wallerstein vd., *Sosyal Bilimleri Açın*, s.73.

tein,⁵⁸ buradan hareketle beşli bir sınıflandırma meydana getirmiştir. Bunlar (1) Episodik-Jeopolitik Zaman-Uzay, (2) Döngüsel-İdeolojik Zaman-Uzay, (3) Yapısal Zaman-Uzay, (4) Ebedî Zaman-Uzay ve (5) Dönüşümsel Zaman-Uzaydır.⁵⁹ Bu analiz türlerinin tanımlamalarının zihinde uyandırdığı anlamların belirsiz olduğunu belirtmeliyiz; zaten Wallerstein kendisi de bu birimleri birbirlerinden ayıran kesin çizgilerin olmadığını ve tartışmaya açık bir sınıflandırma olduğunu kabul etmektedir.

Yakın tarihte gerçekleşmiş Kosova olayını ele alan bir analiz konunun anlaşılmasına yardım etmektedir. Sırbistan'a bağlı 6 özerk cumhuriyetten biri olan Kosova, 1989'da Sırbistan'ın Kosova'nın özerklik statüsünü tek taraflı olarak fes etmesiyle yakın tarihin en kanlı katliamlarının yaşandığı bir bölge haline gelmiştir. Episodik-Jeopolitik Zaman-Uzay perspektifinden hareketle Kosova nüfusunun büyük çoğunluğu Arnavut'tu ve yörede yaşayanların sayısına dayanarak Arnavutlar kendi kaderlerini tayin hakkına sahip olduklarını savunuyorlardı. Sırp'lar ise Yapısal Zaman-Uzay analizinden hareketle Kosova'yı Sırp halkının tarihsel beşiği olarak görüyorlardı; zira onara göre Sırp'lar 1389'da Osmanlı'ya boyun eğmektense ölmeyi tercih etmişler; bu gün Kosova'da yaşayan Müslüman Arnavutlar bir anlamda Osmanlı'ya teslim olarak zihnen asimile edilmeye rıza göstermişlerdir. Kosova Sırp milli bilincinin ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğü için Sırp'lara göre nüfus rakamları ya da fizikî sınırlar tamamıyla önemsizdi. Bu değerlendirmede de açıkça görüldüğü gibi, zaman ve mekân kavramları bakış açısına, duruşa ve hedeflenen gayeye göre ideolojik bir hal almaktadır. Dolayısıyla zaman-uzay koordinatları doğru belgelerden hareketle ve deneysel bir bakış açısıyla kullanılmadığında tarafların elinde nasıl kullanılacağı belli olmayan araçlara dönmektedirler.⁶⁰

Wallerstein insanlarla insan olmayanlar arasındaki ontolojik ayırımın da bir yanılısına olduğunu düşünür. Doğa ile toplum iki ayrı kutup olarak görülemeyeceği için gerçekliği doğa, siyaset ve söylem olarak üç ayrı kategoriye ayıran akademik ve toplumsal sınıflamalar da anlamını yitirmektedir. Wallerstein'e göre gerçeklikler "aynı anda doğa gibi gerçek, söylem gibi anlatısal ve toplum gibi kolektiftir."⁶¹ Zaten uygulamada siyaset, iktisat ve sosyal alanlar arasındaki ayırım bu gün sürekli ihlal edilmektedir. "De fakto" var olan bu gerçeği daha ileri noktalara götürmek gerekir; disiplinler arasındaki ayrılık yeniden sorgulanmalı ve tartışmalar sonuna kadar götürülmelidir. Wallerstein'e göre ancak bu şekilde yeni tanımlamalar şekillenebilir ve disiplinlerin yeniden kurumsallaşma sürecini başlatacak entelektüel temeller atılabilir.

⁵⁸ Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek*, s.199.

⁵⁹ a.mlf., *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, ss.13-14; Ayrıca bk. Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek*, ss.211-212.

⁶⁰ a.mlf., *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin* ss.14-15.

⁶¹ a.mlf., *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, ss.267-270.

Diğer taraftan sosyal bilimlerin yeniden yapılandırılmasında bütüncül ve tek merkezli değerlendirmelerden de kaçınılmalıdır. Yalnızca belirli anlayışları yansı-
tacak tek yönlü yaklaşımların menfî etkilerinden kurtulabilmek için sosyal
bilimlerin yeniden yapılanmasında farklı iklim ve coğrafyalardan bakış açılarına
mutlaka yer verilmelidir. Zira yapısallaşma farklı bölgelerden akademisyen ve
düşünürlerin karşılıklı etkileşimleriyle gerçekleştirilecektir. Ayrıca bu faaliyetle-
rin beklenen sonuçları vermesi bilim insanlarının sadece bir bölümünün görüşle-
rini dayatmalarını maskeleyen biçimsel bir nezaketin ötesine geçmesine de
bağlıdır.⁶² Bu süreçte öncelikle Descartes'den bu yana, yukarıda da ifade edildiği
gibi, modern düşünceye yerleşmiş olan insan ve doğa arasındaki ontolojik ayırımı
kuşkuyla bakılmalıdır. İkincisi sosyal eylemin gerçekleştiği davranış düzlemi
sadece devletler tarafından çizilen sınırlar değil; devletler ötesi bir dünya sistemi
olmalıdır. Çözümlemelerimizde kendi çizdiğimiz sınırlar içinde hapsolmemalıyız.
Üçüncü olarak tekil ile çoğul, yerel ile evrensel arasındaki gerilim geçmişte
kalmış bir olgu değil; bu olgu insan toplumunun sonsuza dek sürecek bir özelliği-
dir, dolayısıyla ikisi arasındaki ikili ilişkide denge gözetilmelidir. Son olarak
bilimin değişebilecek ön kabuller ışığında kabul edilebilir bir nesnelliğe sahip
olduğu unutulmamalıdır.⁶³

Wallerstein'e ait bütün bu görüşlerden sonra kendisinin temel çıkarımları şu
şekilde özetlenebilir:

a. Sosyal bilimlerin aşırı uzmanlaşması bir taraftan kaçınılmaz, diğer taraftan
kendisine zarar veren bir şeydir. Yine de bilginin genişliği ile derinliği arasında
meydana gelen aşırı uzmanlaşmaya karşı mücadele etmek gerekir.

b. Her türlü evrensel bilgi kısmidir ve birçok evrensel/tümel bilgi mevcuttur.

c. Her türlü önerme tarihsel bir bağlam içinde ele alınmalıdır.

e. İddia edilen hiçbir hakikat diğerinden daha geçerli değildir. Evren içsel ola-
rak belirsizdir. Elbette ilahiyat, felsefe ve bilimsel girişimlerin her birinin değeri
vardır; fakat formülasyonlarımızı evrende daimi bir belirsizlik olduğunu göz
önüne alarak yapmalıyız. Belirsizlik geçici bir körlük veya bilginin önünde aşılmaz
bir engel değil; aksine inanılmaz bir hayal etme, yaratma ve araştırma fırsatıdır.

f. Bilimsel düşünce doğa bilimleri dâhil bütün alanlarda değişmektedir. Her
değişiklik yeni cehalet alanları yaratmaktadır. Kişinin cehaletler karşısında kendi
alanını korumaya çalışması en feci akademik günah ve aynı zamanda netliğe
ulaşılmasının önündeki en büyük engeldir.

g. Sosyal bilimin üç büyük ayırımı (geçmiş/bugün, medeni/öteki, dev-
let/piyasa/sivil toplum) hiç bir şekilde savunulamaz. Sosyoloji, siyaset bilimi ve

⁶² a.g.e., ss.73-74.

⁶³ a.g.e., ss.74 vd.

iktisat alanlarında tarihsel olmayan hiçbir makul önermede bulunulamazken; diğer taraftan, sosyal bilimlerdeki genellemelerden yararlanmadan da gerçekçi tarihsel tahliller yapılamaz. Bilim insanı artık farklı işlerle uğraşmış gibi yapmayı terk etmelidir.⁶⁴

h. Bu gün sosyal bilim çalışmaları büyük oranda üniversitelerde yürütüldüğü için yeniden yapılanmanın ilk adımı öncelikle kurumsal anlamda üniversiteler olmalıdır. Üniversitelerde geleneksel disiplin anlayışını aşan müşterek araştırma programları oluşturulmalıdır. Profesörlerin doktora aldıkları bölümün dışında başka bir bölüme de atanmaları zorunlu hale getirilmelidir. Yine doktora öğrencileri için birden fazla alanda çalışma zorunluluğu getirilmelidir.⁶⁵

1. Sosyal bilimlerle ilgili hem mümkün hem de arzulanır üç ihtimal mevcuttur. Bunlar, (a) tabiat bilimleri ile beşerî bilimlerin epistemolojik açıdan yeniden birleştirilmesi; (b) sosyal bilimlerin örgütsel olarak yeniden birleştirilmesi ve yeniden bölümlere ayrılması ve (c) son olarak da sosyal bilimlerin bilgi dünyası içinde merkezî bir konum kazanmasıdır.⁶⁶

Sonuç

Wallerstein sosyal bilimlerle ilgili düşünceleriyle sınırları zorlayan bir bilim adamıdır. Kabul edilmesi bir tarafa, düşüncelerinin bilinmesi ve üzerinde düşünülmesi gerekmektedir. Kapitalist dünya ekonomisiyle ilgili yaklaşımları kapitalist sistemin çağdaş eleştirilerini yapan neo-Marksist teoriler içinde değerlendirilebilir. Kapitalist sistemin Avrupa kökleriyle ilgili fikirleri ise tarihçilerin ya da sosyal tarihçilerin değerlendirebileceği kapsam ve derinlikindedir. Kapitalizm ve Dünya Sistem Analizi ile ilgili yaklaşımları, burada, Wallerstein'in sosyal bilimler konusunda geldiği kendine özgü yerin arka planını oluşturduğu için ele alınmıştır. Wallerstein'in dünya sistemiyle ilgili öngörülleri mevcut sosyal bilimlere sorgulanmasına kapı aralamıştır; bir anlamda sistemin sorgulanması sistemi oluşturan epistemolojinin de sorgulanmasını beraberinde getirmiştir.

Wallerstein'in sosyal bilimlere Avrupa-merkezci olmakla tenkit etmesi yerindedir. Pek çok araştırmada, bazen yazarının bile farkında olmadığı gizli bir Oryantizm'in varlığı, sosyal bilimlerin ne kadar Avrupa-merkezci olduğunun bir göstergesidir. Kendi kültürel ve dini problemleriyle ilgili olduğunda bile, çoğu araştırmacının modern rasyonalizm söylemi içinde kurularak Batıya ait tarihî ve entelektüel mirasın standartları içinde yapıldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Bütün sisteme rengini veren Batı tipi modernleşme algısının bir prizma gibi işlev görerek toplumların kendilerini değerlendirmelerinin ölçüsü haline gelmesi hem

⁶⁴ a.g.e., ss.271vd.

⁶⁵ Immanuel Wallerstein, "What are We Bounding, and Whom, When We Bound Social Research", s.854.

⁶⁶ a.mlf., *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.271.

tarihî ve kültürel çeşitliliğe ait yaratıcılığı öldürmekte, hem de sosyal bilimlerin özgünlüğünü sorunlu hale getirmektedir. Batının hakikat ölçüleri, modernlik algıları, politik korkuları ve kültürel hoşnutsuzlukları tarafından üretilen bir bilme tarzı içinde 11 Eylül 2001 sonrası oluşan İslâm algısı bu durumun bir örneği olabilir. Bu süreçte İslam normatif bir meta dili olarak belirli bir algı içinde kurulmuş ve bu kurgu içinde müslümanlar fanatizm, irrasyonelite, gelenekçilik ve değişmezlik gibi kavramlarla tanımlanmıştır. Batıya ait modern rasyonel söylemin bilim dili, tarafsızlık ve evrensellik iddiaları içinde ve Batı kökenli çağdaş siyasal ve sosyal düşünce kavramlarıyla sosyal bilim araştırmalarına nüfuz etmesi dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Modern bilimin temeli gözleme dayanmaktadır. Evrene bakıldığında her olgunun aynı derinlik ve dikkatte gözlemlenemediği aşikârdır. Yani bilim insanı her şeyi gözlemleyemiyor, bazı şeyleri de gözlemleyemiyor, sadece dikkatini ya da ilgisini çeken önemli şeyleri gözlemleyebiliyor. Dolayısıyla insanın ontolojik yapısı gereği disiplinleşme ve belirli sınırlara ayrılma kaçınılmaz gözükmektedir. Diğer taraftan disiplinleşme araştırmaların daha deneysel ve güvenilir sonuçlar vermesini sağlamak amacıyla ortaya çıkmış ve bilimler daha somut olandan soyuta olana doğru felsefeden koparak bağımsızlıklarına kavuşmuştur. Burada disiplinleşme daha sınırlı problemler çerçevesinde daha derinlikli bilgilere elde edebilmek içindir. Elbette sosyal dünyaya ait olgular kesin sınırlarla birbirinden ayrılmaz; fakat sosyal eylemlerin ağır basan niteliği ve bu niteliği tasvir etmede öne çıkan yöntem eylemlerin hangi disiplin tarafından tanımlanacağını da tayin etmektedir. Dolayısıyla disiplinleşme sosyal bilimlerin tarihsel süreç içinde geldiği nokta itibarıyla kaçınılmaz olmuştur ve görünür bir gelecekte de mevcut disiplinler hem ürettikleri kavram ve teorilerle, hem öne çıkardıkları araştırma konularıyla, hem de kendilerine özgü yöntemleriyle sınırlarını koruyacaklardır. Bu anlamda Wallerstein'in sosyal bilimleri çeşitli yönelimleri içinde sorgulaması anlaşılabilir olmanın ötesinde arzulanır; ancak disiplinler arasındaki mevcut sınırların kalkması konusundaki ısrarı erken bir öngörü ya da en azından şu an için gerçekçi olmayan bir temenni şeklinde yorumlanabilir. Wallerstein'in, belki uzun bir süreç içinde bile olsa, kapitalist dünya ekonomisinden sosyalist dünya yönetimine ya da hükümetine doğru bir geçişin yaşanacağını öngörmesi,⁶⁷ bugün için sadece nasıl bir varsayımdan ibaretse, sosyal bilimlerle ilgili düşünceleri de bir varsayım olarak okunabilir.

Dahası, Wallerstein'in ileri sürdüğü gibi, sosyal bilimlerin değer yargılarından ârî, bütünüyle deneysel olduklarını iddia etmek de tartışmalıdır. Nitekim bir araştırma tasvir ve açıklama seviyelerinde deneyseldir; eğer araştırma tasvir ve açıklama seviyelerinden anlama, anlamlandırma ve yorumlama seviyesine ulaşabilmişse, zaten anlama seviyesinden itibaren değer yargıları devreye girmiş demektir. Wallerstein'in sosyal bilim ve değerlerle ilgili eleştirilerinin bu manada

⁶⁷ Immanuel Wallerstein, "A World-system Perspective on the Social Sciences", s.176.

yersiz olduğu söylenebilir.

1945 sonrası dönemde sosyal bilimlerle ilgili yapılan tartışmalar sürüp giderken, Wallerstein ve kendisini izleyenlerin savundukları meydan okumalar hakikatler anlamında değil; sosyal bilimlerin temel öncülleriyle ilgili öngörü ve öneriler şeklinde ele alınabilir. Yapılan öngörülerin tartışmaları sona erdirecek hazır reçeteler ya da basit ve açık formüller olmadıklarını; sadece doğru yönde adım atmamızı sağlayabileceği düşünülen, tartışmaya açık öneriler olduğunu özellikle belirtmek gerekmektedir. Bugün için gerçekçi olan bütün sosyal bilimleri uyguladıkları yöntemlerle birlikte birbirine karıştırmak ve felsefenin kubbesine geri göndermek değil; sosyal bilimlerin yeni bir epistemolojiye doğru evirildiği kabul edilse bile, yine de bir geçiş aşaması olarak karşılaştırmalı ve disiplinler arası araştırmaları bireysel ve kurumsal anlamda teşvik etmektir. Disiplinler arası araştırmaların yaygınlık kazanması konusunda Wallerstein'in önemli bir fonksiyon icra ettiğini belirtmemiz gerekir.

Neticede Wallerstein'in bilimin değişebilecek ön kabuller ışığında kabul edilebilir bir nesnellığe sahip olduğunu hatırlatması kayda değerdir. Her türlü insan faaliyetinin denetleyicisi ve modernizmin aklayıcısı konumuna yükseltilen ve böylelikle neredeyse insanüstü bir metafiziğe yükseltilen modern bilimin, aslında, insanın varlık şartları ve sosyal gerçekliği ile sınırlı bir etkinlik olduğu, değerinin ortaya koyduğu kavram ve teorilerin geçerliliği ve problem çözmedeki başarısıyla ölçülebileceği hatırdta tutulmalıdır. Her türlü bilimsel faaliyete değer verilir; ancak bazı bilimsel sonuçlara inanılır, buradaki ince dengenin korunması bilimsel gelişmeye hizmet etmek için kaçınılmaz görünmektedir.